

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

БАЙДУСЬ Сніжана Анатоліївна

УДК:811.161.2'367

**СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА КОНСТРУКЦІЙ З
ПОЯСНЮВАЛЬНИМИ ВІДНОШЕННЯМИ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор

Плющ Марія Яківна,

Національний педагогічний університет

імені М.П. Драгоманова,

завідувач кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор

Степаненко Микола Іванович,

Полтавський державний педагогічний

університет імені В.Г. Короленка, ректор;

кандидат філологічних наук,

доцент **Ясакова Наталія Юріївна,**

Національний авіаційний університет,

доцент кафедри українознавства.

Захист відбудеться “17” березня 2009 року о 14 годині 30 хвилин на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ,
вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “17” лютого 2009 року.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

А.В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження.

Епоху розвитку мовознавства кінця XX – початку XXI ст. характеризує вивчення мови не тільки як засобу спілкування, але й як засобу комунікативної взаємодії індивідів, тобто діалогічності в процесі комунікації, що зумовлює прагматичний підхід до розгляду значень мовних одиниць у нерозривному зв'язку з умовами їхнього вживання.

Зокрема значний науковий інтерес становлять монографічні праці Й.Ф. Андерша, О.С. Мельничука, І.Р. Вихованця, А.П. Грищенка, К.Г. Городенської, Н.В. Гуйванюк, П.І. Дудика, А.П. Загнітка, Л.О. Кадомцевої, Т.Є. Масицької, М.В. Мірченка, А.К. Мойсієнка, М.Я. Плющ, О.І. Леути, М.І. Степаненка, М.С. Скаба, К.Ф. Шульжука та інших лінгвістів, які розкривають синтаксичні категорії речення, уточнюють критерії класифікації і виділення різних типів конструкцій, описують семантичну і семантико-синтаксичну структуру речень за валентними характеристиками предиката тощо. Однак на сьогодні недостатньо вивчено питання, пов'язані з інтеграцією різних мовних одиниць, об'єднаних спільним поняттєвим змістом, які на формально-синтаксичному рівні речення реалізують семантику «пояснення».

Характеристиці пояснювальних відношень присвятили свої праці дослідники російського синтаксису: А.Ф. Прияткина, Н.В. Кирпічникова, Є.П. Седун, М.Г. Шатух, Г.П. Уханов, Ю.Г. Усищева, О.Я. Кузнєцова, О.Г. Руднєв, С.Є. Крючков, Н.С. Валгіна, Г.В. Маркелова, П.Ф. Іванушкина, А.П. Корольов, Е.Ф. Морозова, А.К. Музафарова та ін. У 70 – 80 рр. XX ст. пояснювальні конструкції знайшли потрактування у підручниках В.А. Белошапкової, В.В. Решетова, В.В. Бабайцевої, РГ-80 / за ред. Н.Ю. Шведової та ін. На матеріалі англійської мови пояснювальні конструкції вивчала Є.В. Пономаренко. В українському ж мовознавстві тривалий час проблема функціонування пояснювальних конструкцій не привертала уваги дослідників. Так, тільки після виходу в світ синтаксису російської мови Л.А. Булаховського, де стисло охарактеризовано пояснювальні конструкції, в україністиці до них зверталися побіжно Л.О. Кадомцева, А.П. Медушевський, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський, І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська, С.П. Бевзенко, М.У. Каранська, А.П. Загнітко. Окремі конструкції стали об'єктом розгляду в кандидатських дисертаціях С.І. Загrevського, Т.М. Радіонової, С.М. Глазової, І.С. Яремчук. Проте спеціального монографічного дослідження різних типів речень із пояснювальним компонентом дотепер не було.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю цілісного осмислення й опису пояснювальних конструкцій як реалізаторів у мові категорійної семантики пояснення, з'ясування чинників, що зумовлюють породження і використання в мовленні різних типів

побудов із пояснювальним компонентом та недостатнім вивченням на матеріалі сучасної української мови їхньої семантичної і формально-синтаксичної структури. Дослідження потенціалу синтаксичних засобів вираження семантики пояснення сприятиме чіткішому окресленню різних типів пояснювальних відношень та особливостей синтаксичних побудов із ними.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова і розкриває один із аспектів теми «Теоретичні і лінгводидактичні проблеми граматики і лексикології української мови», її проблематика погоджена з Науковою координаційною радою «Українська мова» Інституту української мови НАН України (протокол № 26 від 19 квітня 2005 року).

Мета дослідження – з'ясувати лінгвістичний статус категорії пояснення і реалізацію її значень у конструкціях із пояснювальним компонентом у сучасній українській мові.

Для реалізації мети було поставлено **завдання**:

- 1) уточнити поняттєвий і мовний зміст категорії «пояснення»;
- 2) визначити типи пояснювальних конструкцій;
- 3) здійснити аналіз конструкцій з апозитивним пояснювальним компонентом;
- 4) з'ясувати структурно-семантичні особливості конструкцій із пояснювальними відношеннями «загальне – часткове»;
- 5) схарактеризувати складні конструкції з пояснювальним компонентом;
- 6) описати приєднувальні і вставлені конструкції, які репрезентують пояснювальний компонент ускладненої семантики.

Об'єкт дослідження – конструкції з пояснювальним компонентом у сучасній українській мові.

Предмет дослідження – семантико-синтаксична і формально-граматична структура речень із пояснювальними відношеннями, їхня стильова зумовленість.

Методи дослідження. Відповідно до поставленої мети та завдань у дослідженні використано як основний описовий метод, застосування якого було необхідне для виділення пояснювальних конструкцій, їх класифікації, а також структурно-семантичний (для з'ясування внутрішньої структури різних типів пояснювальних конструкцій) та прийоми функціонального (для характеристики пояснювальних конструкцій із погляду авторської настанови мовлення), зіставного (для встановлення відмінностей і своєрідності структур досліджуваного об'єкта від схожих із ними інших синтаксичних конструкцій) і дистрибутивного (для вивчення сполучуваності, способів і засобів зв'язку частин пояснювальних речень) методів.

Методологічною основою дослідження є діалектичний підхід до мови як до цілісної та взаємозумовленої системи, як суспільного явища, що перебуває в постійній динаміці. Визнання того, що структурно-функціональна організація свідомості на мовному рівні опосередковує продукування, сприйняття та розуміння мовлення, визначає необхідність виявлення своєрідності мовного відображення категорії пояснення і є вихідним пунктом опису пояснювальних конструкцій. Утілення пояснення в мовні моделі (пояснювальні конструкції) кваліфіковано в дослідженні з урахуванням співвіднесеності з певним типом текстів (дискурсу) та зумовленості авторською настановою мовлення. Оскільки з філософського погляду розуміння розглядають широко: як пізнання, пояснення, інтерпретацію, тлумачення, а з психологічного – як діяльність, міжособистісні стосунки та ін., то лінгвістичне потрактування пояснювальних синтаксичних конструкцій у дослідженні обмежено тільки такими, які презентують значення власне-пояснення та варіантні вияви його із нашаруванням додаткових відтінків.

Джерелом фактичного матеріалу послужила картотека, що нараховує близько 5000 конструкцій сучасної української мови, укладена шляхом суцільної вибірки з текстів художньої літератури, публіцистики (газет, журналів, літературно-критичних статей), науково-популярних та науково-навчальних видань, листування українських письменників.

Наукова новизна дисертаційної праці полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві на значному фактичному матеріалі з'ясовано статус категорії пояснення з погляду реалізації її семантики у синтаксичних побудовах сучасної української мови, виділено й описано основні типи пояснювальних конструкцій з урахуванням їхніх змістово-інформативних і функціонально-прагматичних особливостей, уточнено засоби вираження пояснювальних відношень, виявлено стильову зумовленість різних конструкцій із пояснювальним компонентом.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що в науковий обіг уведено поняття функцій категорійної семантики пояснення, представлених у мові різними типами пояснювальних конструкцій. Цілісний системний і функціональний аналіз дозволить чіткіше визначити їх місце у синтаксичній системі сучасної української мови, окреслити своєрідність змістово-інформативної й прагматичної репрезентації категорійної семантики пояснення у семантико-синтаксичній та формально-синтаксичній структурі речень із пояснювальним компонентом, відмінних від конструкцій, які виражають функції ідентифікації поняття, з'ясування, відокремлення (обставин, додатків) та ін.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження пояснювальних конструкцій сучасної української мови за їхніми функціями, семантико-синтаксичною і формально-граматичною структурою можуть бути використані у лекційних

курсах із синтаксису простого і складного речень, для підготовки спеціальних курсів, семінарів із синтаксичної семантики й прагматики, для укладання підручників і методичних посібників із синтаксису сучасної української мови.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Матеріали дисертації апробовано на Міжнародній науково-практичній конференції «Мова і мовний потенціал в поліетнічному середовищі» (м. Мелітополь, 2007); Міжнародній науково-практичній конференції «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (м. Кам'янець-Подільський, 2007); Міжнародній науковій конференції «Взаємодія лексичної і граматичної семантики» (м. Київ, 2008); Міжнародній науковій конференції «Лінгвалізація світу: теоретичний і методичний аспекти» (м. Черкаси, 2008), а також на науково-звітних конференціях професорсько-викладацького складу Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2005 – 2008 рр.).

Публікації. За результатами дослідження видано 7 одноосібних публікацій, які відбивають його основні положення.

Об'єкт і завдання дослідження зумовили його **структуру**. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури (259), джерел фактичного матеріалу. Загальний обсяг тексту роботи – 222 сторінки, основний текст – 185 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, визначено об'єкт, предмет і методи дослідження, поставлено мету і завдання, вказано на зв'язок роботи з науковими програмами та планами, з'ясовано наукову новизну, теоретичне й практичне значення результатів дисертаційного дослідження, подано інформацію про апробацію результатів дослідження та публікації, окреслено структуру роботи.

У першому розділі – «Категорія пояснення та мовна реалізація пояснювальних відношень у семантико-синтаксичній та формально-граматичній структурі речення» – уточнено поняттєвий і мовний зміст категорії «пояснення», розглянуто історію дослідження пояснювальних конструкцій, визначено критерії їх виділення, з'ясовано функціональний діапазон конструкцій із пояснювальним компонентом та стильову зумовленість породження і використання їх.

Філософське трактування категорії «пояснення» стосується насамперед використання його в мові науки як функції ідентифікації предмета (поняття). Пояснення наукове виявляє і фіксує зовнішні властивості предметів і явищ, дає визначення понять. Тотожність потрактовують як відношення, в основі якого лежить уявлення чи судження про предмет

реальної дійсності, на основі схожості з іншим, що є відображенням однієї з функцій категорійної семантики пояснення.

У логіці під поясненням мають на увазі насамперед логічне виведення (дедукцію). Філософське і логічне визначення категорії пояснення взаємодоповнюють одне одного, але з погляду змісту в логіці воно ґрунтується, крім власне тотожності, також на встановленні причин виникнення чи змін у пояснюваному.

У лінгвістичному аспекті категорію пояснення розглядають як відображення семантичної категорії в засобах мови. Словникове трактування «пояснення» (*пояснювати, пояснити, пояснити*) відображає широкий поняттєвий зміст категорії «пояснення»: ідентифікації, або визначення, інші види пояснення, роз'яснення, з'ясування, витлумачення, розкриття причини, мотиву, намір мовця зробити сказане зрозумілим, виправдатися в чомусь, уточнити сказане тощо. Це дає підставу лінгвістам кваліфікувати пояснювальні відношення досить широко й об'єднувати за ними функціонально різнорідні конструкції.

Семантика пояснення у простому реченні як компонент ускладненого простого, складного (елементарного та багатокомпонентного) речення зумовлена багатьма чинниками: категорійним значенням слів і синтаксичних побудов, типом синтаксичного зв'язку, засобами вираження семантико-синтаксичного відношення (порядок розташування частин, сполучники, інтонація та ін.). Важливим чинником є також входження конкретного речення – висловлення до діалогу чи монологу відповідно до авторського наміру. Поява синтаксичної конструкції з пояснювальним компонентом завжди зумовлена особливою комунікативною настановою мовця: дати пояснення щодо певного явища, факту, події, найчастіше у спосіб коментування. Комунікативно-прагматичні передумови використання пояснювальних конструкцій лежать у площині організації актів мовлення і тексту як реалізації потреби людини у спілкуванні та досягнення порозуміння між учасниками комунікації. Відмінність між науковим визначенням поняття (терміна) та поясненням – інтерпретацією, що розгортає його, формулює закон, правило та ін., і поясненням, яке спрямовано на порозуміння з адресатом, впливає з іллокуції адресанта, й зумовлена стилем мовлення, у згоді з яким він реалізує різні функції пояснення.

Побутування пояснень в усному мовленні є природним. Йому властиві такі характерні риси, як спонтанність, непередбачуваність висловлення, пошук мовних засобів пояснення для забезпечення іллокутивної мети адресанта і відповідної реакції адресата безпосередньо у лінійному розгортанні мовлення.

Науковий стиль як функціональний різновид літературної мови обслуговує сферу науки й освіти, де знаходить найширше застосування пізнавально-мисленнєва функція мови, що зумовлює формулювання визначень, введення якісних характеристик і пояснень явищ,

процесів, закономірностей.

У публіцистичному стилі основною передумовою використання пояснювальних конструкцій є намір адресанта розширити інформацію, довести до читача ту саму думку в кількох варіантах (іншими словами) дохідливо, щоб зацікавити адресата, переконати.

Художня образність як особлива властивість художнього мовлення накладає відбиток і на використання пояснювальних конструкцій. Як засіб експресивного синтаксису в художньому тексті вони виконують стилістичні завдання, але насамперед відтворюють форми усного мовлення з усіма лексико-семантичними, синтаксичними та інтонаційними особливостями.

Пояснювальна конструкція – це ускладнена синтаксична конструкція закритої структури, яка (умовно, якщо навіть врахувати надфразні єдності) утворена з двох частин. У першій частині наявний пояснюваний компонент – слово, сполучення слів, речення, основна частина надфразної єдності, – який відповідно до настанови адресанта і теми, стилю, жанру висловлення знаходить інтерпретацію у другій частині засобом уведення пояснювального компонента (у будь-якій функції пояснення: власне-пояснення (ототожнення), пояснення-виокремлення, пояснення-уточнення, пояснення-висновку, пояснення «загальне – часткове»).

Пояснювальні конструкції виділено за наявності в них: 1) пояснювальної функції; 2) спеціалізованих для цієї функції сполучників та вставних слів, словосполук, які здатні виражати і пояснювальні відношення або бути замінені на пояснювальні; 3) усталеного порядку розміщення пояснюваного (у препозиції) і пояснювального (у постпозиції) компонентів та 4) своєрідного інтонаційного оформлення речення (надфразної єдності) як окремої синтагми.

За цими критеріями в дослідженні виділено пояснювальні конструкції: 1) просте речення, ускладнене апозитивним компонентом; 2) речення з однорідними членами та узагальнювальним словом, які виражають відношення «загальне – часткове»; складні конструкції: 3) складносурядні речення з пояснювальним компонентом; 4) складнопідрядні речення, в яких пояснювальний компонент (підрядну частину речення) приєднує до головної пояснювальний сполучник у єдності з підрядним сполучником; 5) безсполучникові складні речення із пояснювальними відношеннями; 6) багатокомпонентні складні речення з різними типами сполучникового і безсполучникового зв'язку та надфразні єдності; 7) речення з приєднувальним та вставленим пояснювальними компонентами.

У другому розділі – «Пояснювальні конструкції простого ускладненого речення» – схарактеризовано мовні засоби вираження пояснювальних відношень, здійснено аналіз конструкцій з апозитивним пояснювальним компонентом, з'ясовано структурно-семантичні

особливості конструкцій із пояснювальними відношеннями «загальне – часткове».

Пояснювальні конструкції являють собою різні синтаксичні одиниці. Пояснювальний компонент може входити до складу простого неелементарного речення як його член чи складне словосполучення у позиції члена речення, а в складному реченні становить частину складносурядного, складнопідрядного, безсполучникового речення чи надфразної єдності.

Уживання пояснювальних конструкцій ототожнення зумовлено настановою на активний процес відбору мовних засобів для розуміння (інтерпретації) інформації читачем (адресатом). Основними граматичними показниками пояснювальних конструкцій тотожності є паралелізм пояснюваного і пояснювального компонентів, який полягає в тому, що обидва ці компоненти співвіднесені між собою на основі пояснювального зв'язку опосередкування з іншим членом конструкції. Наприклад: *Ми тут готуємо дно моря, тобто очищуємо його від дерев і корчів* (О. Довженко); *Мені прислано листа «антидатного», себто числом заднім, від короля про амністію...* (П. Загребельний).

Обґрунтована (чеськими, українськими) мовознавцями специфіка апозитивного компонента, що являє собою відокремлену просту чи складну синтагму, співвідносну з тією в реченні, до якої входить означуване ім'я, може бути доповнена характерними ознаками її як компонента із функцією пояснення. У цій функції апозитивний компонент завжди займає постпозицію і цим нагадує зв'язок предиката з суб'єктом («другорядного присудка»).

Функцію пояснення-тотожності маркують сполучники *тобто (себто, цебто), або, чи* та інші сполуки типу *або так зване, званого, на ім'я, на прізвище, по-нашому, по-простому, по-вченому, по-модному*; вставні речення типу *як тоді казали, як мовилось, як охрестили, як пишуть* та ін.

Якщо з функціонального погляду пояснювальні конструкції з апозитивним компонентом подібні до конструкцій із сурядним зв'язком, то з погляду семантико-синтаксичних відношень зв'язок його з пояснювальним словом нечітко диференційований. Напівпредикативний зв'язок є опосередкованим: апозитивний компонент пов'язаний з ім'ям, що займає певну позицію в головній частині через згорнену конструкцію простого речення дає другу назву. Особливістю пояснювального апозитивного компонента є функція пояснення-ототожнення, що створює ілюзію збігу форми і синтаксичної ролі як членів речення зі зв'язком узгодження, сприймається через предикативний (другорядної предикації) зв'язок. Засобами вираження апозитивних пояснювальних відношень у сучасній українській мові є: а) уживання пояснювального компонента у відмінковій формі, яка корелює із формою пояснювального слова; б) маркерами пояснювального компонента є спеціалізовані на функції пояснення-тотожності сполучники *тобто (цебто, себто), або, чи* (інші слова і сполучення слів); в) пауза й інтонаційне відокремлення апозитивного

компонента, що є ознакою вторинної предикації. За відсутності пояснювального сполучника інтонація забирає на себе роль вираження функції пояснення-ототожнення, яке реалізовано як окрема синтагма. Пор.: *Звати мене, до речі, не Олекса, як Ви пишете, а Олександр, сиріч Олесь...* (О. Гончар); *Цього дня [19 березня] прилітають з вирію журавлі, чи то пак «веселики», за словами поета [М. Рильського]* (Б. Тихолоз); *За річкою, на хуторі, живе моя тітка, татова сестра* (Гр. Тютюнник); *Він застав у хаті Софію, перву сестру Мотрину, ще не стару, балакучу жінку* (М. Коцюбинський); *Прилітає Васько, онук отой мій гемонський, і ще з вулиці криком кричить...* (Остап Вишня).

Інший тип пояснювальних відношень виражають конструкції простих речень, ускладнених однорідними членами та узагальнювальним словом. Такі конструкції містять два компоненти, об'єднаних в одне ціле пояснювальними відношеннями: перша частина являє собою структурний компонент у функції узагальнюваного слова, друга частина представлена однорідними членами разом із залежними словами чи без них. На семантико-синтаксичному рівні речення таке пояснення є вираженням функції «загальне – часткове». Семантика узагальнювального слова знаходить вираження через окремі складники його – однорідні члени. На формально-синтаксичному рівні позицію узагальнювального слова займають іменники абстрактного значення або зі значенням збірності, займенники, назви певних класів предметів як родових щодо видових тощо. Наприклад: *Цілий той рік везли безперестанно з окраїнних руських земель на Україну хліб, сіль, мед прісний, товари всякі, себто селітру, порох, свинець* (П. Загребельний); *Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по своєму – і прадід, і дід, і батько з матір'ю* (О. Довженко); *Всупереч традиційним для осені чорним, сірим, коричневим похмурим тонам виберіть світлі і радісні: помаранчевий, голубий, рожевий, жовтий* («Високий замок»). Основними структурними ознаками таких конструкцій є: а) препозиція пояснюваного компонента – узагальнювального слова – щодо однорідних членів (можлива й постпозиція); б) синтаксичний зв'язок опосередкування з присудком як виразником основної предикації. Своєрідні пояснювальні конструкції розгляданого типу і за інтонацією: крім загального інтонаційного оформлення речення за модальністю (розповідного, питального, спонукального), йому властива попереджувальна пауза після узагальнювального слова та перелічувальна інтонація для оформлення однорідних членів, які виступають пояснювальним компонентом щодо змісту узагальнювального слова. Наприклад: *На клумбах – скромні квіти, а саме: петунія і красоля, кручені паничі і резеда, бальзамін і півонії* (Ю. Смолич); *Татари вели здобич – прив'язаних до коней на арканах чоловіків, хлопців та жінок, кількох дівчат замотаних, тобто полонених* (В. Шевчук).

Пояснювальні конструкції, що виражають відношення «загальне – часткове» властиві

переважно монологічному мовленню, за функціонально-комунікативною настановою їх можна характеризувати як розповідні структури, а за тематичним критерієм та за жанровою належністю – як художнє або меншою мірою публіцистичне, наукове мовлення.

У третьому розділі – «Семантична і формально-граматична будова складних конструкцій з пояснювальними відношеннями» – охарактеризовано складні конструкції з пояснювальним компонентом.

Парадигму складносурядних речень із пояснювальними відношеннями становлять кілька різновидів. Перший – конструкції зі сполучником *тобто* (*себто*, *цебто*), які маркують значення тотожності висловленого раніше. Наприклад: *Саме Морена (Моки) супроводжувала душу в чорну ніч (образ смерті), **тобто** богиня сама в собі носила темне і світле начало* (В. Шевчук).

Другий різновид парадигми становлять конструкції зі сполучником *а саме*, які виражають пояснення через уточнення повідомленого в першій частині. Наприклад: *Дії віднімання і ділення можна тлумачити як дії, обернені до додавання і множення, **а саме:** відняти від числа t число n означає знайти таке число x ($x + n = t$)* (М. Шкіль).

Третій різновид парадигми представлений конструкціями зі сполучниками *або*, *чи*, які, на відміну від сполучників *тобто*, *а саме*, *як-от*, виражають відношення повної тотожності. Наприклад: *Не все природжене обумовлюється спадковістю, **або**, інакше кажучи, не все природне є біологічним за своїм походженням* (Г. Костюк).

До четвертої парадигми пояснювальних складносурядних речень входять синтаксичні побудови, предикативні частини яких поєднані, крім сполучників *тобто* (*себто*, *цебто*), *як-от*, *або*, також їх аналогами типу: *інакше кажучи*, *іншими словами*, *або це те саме*, *а це означає* та ін. Наприклад: *Особа батька мала в собі три місця, **інакше кажучи**, в особі батька було поняття про трьох синів* (В. Шевчук).

П'яту парадигму становлять конструкції з пояснювальним компонентом, уведенням сполучником *як-от* та вставними словами *наприклад*, *приміром*, *скажімо* та інші, особливістю яких є наведення фактів, ілюстрацій у науково-популярному викладі матеріалу, а в художньому мовленні вираження пояснення-уточнення, переліку та ін. Наприклад: *Замість «моя бідність» він [батько] міг сказати «моє багатство», **наприклад:** «Моє багатство не дозволяє купити мені нові, пробачте, чоботи»* (О. Довженко).

Шоста парадигма об'єднує конструкції з семантикою пояснення-виокремлення, посилення уваги на висловленому в основній частині, в яких пояснювальний компонент містить компаративний елемент у сполучниковому засобі (*більше того*, *ба більше*), що зближує ці конструкції з безсполучниковими. Наприклад: *А вони [П. Тичина, В. Сосюра, М. Рильський] таки спромоглися стати поетами, **ба більше** – вони стали поетами*

помежів'я епох (Б. Тихолоз).

Специфічні структури становлять складносурядні речення, пояснювальна частина яких уведена вставними сполуками (реченнями) як *казано*, як *кажуть*, а зміст пояснення виражено цитацією. Наприклад: *«Хто воістину мудрий?» – Той, хто вчиться в кожній людині, як сказано: «Від усіх, хто навчав мене, я [Соломон] набирався розуму...»* (Ш. Амонашвілі). Вставний компонент можна замінити сполучником *тобто*.

Суттєвою ознакою складнопідрядних пояснювальних речень є функція поглиблення інформативності висловлення, що властиво насамперед науковому, науково-популярному та публіцистичному стилям мовлення. Наприклад: *Під коливаннями розуміють будь-яку періодичну зміну деякої величини, **тобто таку зміну, при якій** значення цієї величини через певний інтервал часу повторюється* (С. Гончаренко).

Засобами вираження пояснювальних відношень є своєрідні сполучникові (сполучні) комплекси: *тобто* + вказівне слово, до якого приєднана ця пояснювальна частина: *тобто коли; тобто тоді; тобто в момент, коли; тобто від часу, коли; тобто відколи; тобто ніби; тобто щоб; тобто якщо ..., то; тобто які (тобто який; тобто яка; тобто яке); тобто виходить, що; тобто означає, що* та ін.

Семантичні відношення у межах того чи того структурного типу можна встановити тільки з урахуванням характеру синтаксичних відношень між підрядною і головною частинами речення. Вони представлені моделями речень із вираженими об'єктними, обставинними, атрибутивними відношеннями. Наприклад: *У повсякденній праці педагоги переважно мають справи не з мотивами, а з мотивуванням учня, **тобто тим, чим** він пояснює для нас свої вчинки («Завуч»); Новгород був окремою феодальною державою до 1478 р., **тобто за сто років до того, коли** писав свою поему С. Кленович (В. Шевчук). Поглинання діелектриків є великим лише в областях резонансу, **тобто там, де** частота падаючої хвилі наближається до власної частоти коливань електронів в атомах (С. Гончаренко); *Щиросердно розкались та визнали всі свої провини, – **себто за те, що** одразу й так легко «розкололись»* (І. Багряний).*

Своєрідність складнопідрядних речень з пояснювальним компонентом і багатокомпонентних із різними видами зв'язку полягає в тому, що компонент, уведений сполучним комплексом, представляє два яруси семантико-синтаксичних зв'язків і відношень. Хоча загалом такі пояснювальні конструкції стилістично немарковані, але функціонують вони переважно у науковому й науково-популярному стилях. За потреби широкого, розгорнутого пояснення в таких синтаксичних конструкціях пояснювальний компонент виникає в акті комунікації як додаткова інформація, що семантично ускладнює їхню структуру, а також інтонаційне оформлення.

Складні безсполучникові речення з пояснювальними відношеннями являють собою неоднорідні за формальною будовою синтаксичні конструкції. Пояснювальний компонент може уточнювати, доповнювати, коментувати зміст пояснюваного компонента. На пояснювальні відношення у безсполучниковому реченні нашаровуються додаткові відношення. Наприклад: *Товар повинен мати «товарний вигляд»: м'ясо має бути біле, з рожевим відтінком, із специфічним приємним запахом («Високий замок»); Товар за товар: ти даєш мені красноголовці, а я тобі – книжечку (М. Стельмах); Тільки значно пізніше я зрозумів дідові слова: Сто друзів – це мало, один ворог – це багато!.. (М. Стельмах).*

Пояснювальний компонент може входити складовою частиною до багатоконпонентного речення. Наприклад: *Дискусію про те, як вважати тепер гуску: чи її забито на полюванні, **тобто** вона законна дичина, чи вона упокоїлася власною смертю, **тобто** вона дохла, – тривали недовго (Остап Вишня); Не можу малювати й писати, тремтить рука і не стає уяви, **тобто** виходить, що в мене пропав хист (В. Шевчук); Окрім того, святий Микита лікує від хвороб духу, **а це те саме, що** бути пастирем (В. Шевчук).*

Аналіз складних синтаксичних конструкцій з пояснювальними відношеннями засвідчує своєрідність кожного типу речень. До спільних ознак належить: двокомпонентність конструкції з постійною постпозицією пояснюваної частини, наявність пояснювальних сполучних засобів, спеціалізованих на вираженні пояснювальних відношень, що відбивають характер змістового паралелізму й одночасно формальну залежність / незалежність другої частини від першої. Виразно представлена сфера функціонування пояснювальних складних конструкцій у книжних стилях української мови: у наукових текстах пояснення зумовлено потребою тлумачення термінів, наукових положень, з'ясування сутності явищ, причинових зв'язків тощо. Дескриптивне пояснення характерне для монографічних праць; у підручниках пояснення може бути вербалізоване у формі опису, роз'яснення, приведення ілюстрацій, схем тощо. У публіцистичному стилі, де переважає раціоналізм, а інтенції автора спрямовані на достатнє розуміння прочитаного реципієнтом (як досягнення авторської мети), пояснення реалізує насамперед прагматичну функцію мови.

Пояснювальні відношення можуть бути реалізовані в діалогічних єдностях та в складному синтаксичному цілому. На відміну від лінійної організації висловлення за схемою елементарного речення, що базується на предикативному відношенні тематичного і рематичного компонентів, у складному синтаксичному цілому наявні темо-рема-тичні зв'язки між висловленнями лінійного характеру і логіко-сміслові, зумовлені потребою пов'язати ці висловлення за певними відношеннями відображуваної сигніфікативної ситуації. Надфразній єдності як актуалізованій частині мовлення (тексту) властива функція розвитку теми. Пояснювальний компонент переважно завершує складне синтаксичне ціле як висновок до

повідомленого, хоча може виконувати і функцію перепитування як намір адресата дістати додаткове пояснення. Для книжних стилів властиве узагальнення у формі складного синтаксичного цілого.

У четвертому розділі – «Структурно-граматичні і стилістичні особливості приєднувальних і вставлених конструкцій із пояснювальними відношеннями» – схарактеризовано структурно-граматичні і стилістичні особливості приєднувальних і вставлених конструкцій із пояснювальними відношеннями.

Приєднувальні пояснювальні конструкції мають специфічні, тільки їм властиві змістові, граматичні та ритмомелодійні ознаки. За змістом приєднувальні пояснювальні конструкції максимально залежать від контексту, від змісту попереднього, структурно опорного речення. Тісно пов'язані з ним, вони окремо сприймаються як недостатні в змістовому відношенні. За характером вираження пояснювальних відношень приєднувальні конструкції поділяються на чотири типи: 1) *власне пояснювальні*, приєднані до основного речення сполучником *тобто* (*цебто*, *себто*); 2) *пояснювально-уточнювальні*, що конкретизують зміст основного висловлювання способом точнішого формулювання думки, введені сполучником *тобто*, або його аналогами: *точніше*, *вірніше*, *конкретніше* тощо; 3) приєднувальні конструкції *виокремлення* із додатковою функцією підсилення якоїсь деталі, ілюстрації попереднього викладу, маркерами яких, крім сполучника *тобто*, виступають сполучні засоби: *зокрема*, *особливо*, *передусім* та ін.; 4) приєднувальні конструкції *пояснювально-висновкові*, пояснювальний компонент яких здебільшого уведений вставними словами: *словом*, *одне слово*, *отже* та ін. Наприклад: *Не піддавати руїні Київ. **Тобто** те місто, яке вже давно руїна* (В. Шевчук). *Суглоби національної історії були вкотре вивихнуті. **Якщо точніше й жорстокіше** – це був відкритий перелом* (Б. Тихолоз); *У того ж процесу, що започатковується нині, перспективи бути розстріляним, можливо, й немає, але є загроза бути задушеним в обіймах та поцілунках, обраним в делегати й лауреати... **Словом**, приспаним* (Л. Костенко).

Вставлені конструкції з пояснювальними відношеннями мають складну семантичну структуру і репрезентують пропозитивний зміст у спосіб констатації певної інформації в основній частині та пояснення, уточнення (часто з оцінним значенням) якогось компонента чи всього повідомлення в цілому – у другій частині. Вони своєрідно репрезентують щодо адресата мовлення ілюкутивну мету адресанта засобом пояснення, уточнення, відсилання до відповідного джерела. Наприклад: *На 1966 – 1968 роки (**тобто до того, коли в червні 1968 року мене призвано на військову службу**) припадає час найчастіших наших з Василем зустрічей* (О. Орач); *... Рибки розсиплються сріблястим водограєм, тікаючи від нього: там норець (**Пірникоза, як кажуть наші діти**) то білими виблискує грудьми, то щезне у воді,*

лиш розійдуться круги широкі (М. Рильський).

Специфіка конструкцій зі вставленим пояснювальним компонентом знаходить відображення у їхній синтаксичній структурі, у засобах морфологічного, синтаксичного та інтонаційного оформлення.

Маркерами пояснювальних відношень у вставленій частині є: пояснювальні сполучники та їх аналоги. Показником синтаксичного зв'язку є також співвіднесеність граматичних форм дієслів-присудків, здатність займенникових слів вступати між собою в анафоричні відношення, використання вставних слів, словосполучень, речень для вираження модально-оцінних відтінків категорійної семантики пояснення. На відміну від вставних слів, словосполучень, речень, вставлені пояснювальні компоненти мають власну модальність та інтонаційне оформлення, яке на письмі завжди позначають дужками. Ізоляція – вставність (інтонаційна у вимові та графічна на письмі) вирізняє вставлені конструкції з-поміж інших пояснювальних речень та інших – без пояснювального компонента.

ВИСНОВКИ

На підставі проведеного дослідження зроблено такі основні висновки:

Семантичну категорію пояснення за онтологічною сутністю з погляду логіко-філософського можна визначити як особливу форму мислення, зумовлену потребою людського розуму в усьому пізнаваному знаходити причинові зв'язки, системність. Пояснення як універсальна категорія знаходить відображення у мовних засобах – своєрідних синтаксичних конструкціях.

Суттєвою ознакою категорії пояснення у лінгвістичному трактуванні є те, що основне її значення – це пояснення як операція інтерпретації (за Кантом), яка у мові представлена кількома видами: визначення (ідентифікації), з'ясування, пояснення (власне-пояснення, пояснення-уточнення, пояснення-виокремлення, пояснення-висновок, пояснення «загальне – часткове») та ін. Кожен із них знаходить різну реалізацію у семантико-синтаксичній структурі речень. Пояснення в мові виступає як одна із функцій інтерпретації поняття, явища, події або як намір адресанта передати іншими словами, інакше (власне-пояснення – ототожнення), розкрити загальне через конкретні вияви його («загальне – часткове»), уточнити думку (пояснення-уточнення), виокремити із загалу (пояснення-виокремлення), узагальнити сказане (пояснення-висновок) чи просто порозумітися з адресатом. Отже, пояснювальні відношення відображають функціонально-прагматичний аспект речення (висловлення) і текстових одиниць – діалогічних та надфразних єдностей.

Маркерами пояснювальних відношень є спеціалізовані на функції пояснення

сполучники (*тобто, або, чи, зокрема, особливо, а саме, як-от*), інші сполучні засоби: прислівники (*точніше, вірніше, певніше, більше, гірше, правдивіше, коротше, по-нашому, по-вуличному, по-модному*), вставні слова (*головно, наприклад, як наприклад, скажімо, власне, властиво, отже*), звороти (*ба гірше, ба більше, а скорше, а швидше*), сполучні комплекси (*тобто хто / що; тобто це; тобто який / яка, яке, які; тобто коли; тобто як; тобто якщо; тобто чи; точніше ті, що; власне того, що; а саме, що; отже, якщо; отже, коли; словом, коли; це означає, що; це те саме, що; так би мовити; так би сказати; точніше сказати; йдеться про; мова йде про*) частки (*навіть, пак, мовляв*) та ін.

Пояснювальні конструкції з погляду семантичної і синтаксичної структури й прагматики (взаємодії суб'єктів комунікації) виявляють своєрідність, яка полягає в тому, що семантика пояснення знаходить реалізацію на двох рівнях – конструктивному (у конструкції, яка відповідає різновиду пояснювальних відношень) та актуальному членуванні висловлення, що відповідає намірові адресанта в певні моменти спілкування (діалогічного чи монологічного) уводити пояснювальні конструкції.

За визначеними нами критеріями виділено дев'ять типів пояснювальних конструкцій, побудованих за моделями простого ускладненого та різних типів складних речень і надфразних єдностей.

Пояснювальні конструкції з апозитивним компонентом – це мовні одиниці, що реалізують семантику категорії пояснення як представлення функцій тотожності, але не того пояснення, що ідентифікує (визначає) предмет, поняття, термін, явище, а того, як сказати інакше, точніше для порозуміння з адресатом.

Своєрідність власне пояснювальних відношень, або тотожності, полягає в тому, що предмет, явище, поняття підлягають подвійному найменуванню. Домінанта (друга назва) ототожнена з першою (основною), однак їхні функції різні, оскільки друга виконує функцію пояснення через предикативний зв'язок на семантичному рівні. У простому реченні він може бути реалізований як другоряднопредикативний.

Функція апозитивного компонента в структурній моделі простого речення не передбачена, але цей вид пояснення може з'явитися у мовленні за наміром мовця назвати інакше, іншими словами, зрозуміліше, з оцінно-емоційним відтінком, вказати на якусь невідому співрозмовникові деталь тощо.

Конструкції з апозитивним компонентом у функції пояснення, уведені пояснювальним сполучним засобом чи без нього (але завжди його можна вставити), властиві живому уснорозмовному і художньому мовленню, меншою мірою – науковому із функцією уточнення, наголошення чи виділення певного положення та характеристизації в публіцистиці.

Функцію пояснення «загальне – часткове» виконує пояснювальний компонент у

структурі речення, ускладненого однорідними членами й узагальнювальним словом. Однорідні члени пов'язані між собою сурядним зв'язком, а з пояснюваним членом – підрядним (крім однорідних підметів, пов'язаних із присудком зв'язком координації). Пояснювальний компонент з'являється у разі уведення узагальнювального слова (назви абстрактного поняття, родового щодо видових та ін.), значення якого конкретизують однорідні члени.

Пояснювальний компонент в усіх конструкціях простого ускладненого речення не дублює функції пояснюваного компонента. Виражаючи другорядну предикацію як компонент згорнутої ситуації (у тій самій формі, що й пояснюване слово), виконує пояснювальну функцію.

Синтаксична кваліфікація пояснювальних складних конструкцій певною мірою співвідносна з кваліфікацією простого ускладненого речення.

Пояснювальні складносурядні конструкції на формально-синтаксичному рівні можуть бути представлені за структурною схемою двох простих речень, другу частину яких становить пояснювальний компонент, що семантично продовжує основну інформацію і відповідно до наміру адресанта пояснює, деталізує з деяким уточненням або підсумовує зміст першої частини. Пояснювальний компонент семантично залежний від основної частини, але чіткого сурядного зв'язку у конструкціях, що формально нагадують складносурядне речення, не спостерігається.

Складнопідрядні конструкції з пояснювальними відношеннями виявляють специфіку з погляду комунікативної настанови, а особливо в організації їхнього складу. Пояснювальний компонент, уведений у висловлення із функцією поширення інформації, уточнення, деталізації сполучником *тобто* (*цебто, себто*), формально стає підрядною частиною до основної (або його члена). Приєднуючись за допомогою пояснювального сполучника і займенникових сполучних слів (*тобто хто / що; тобто це; тобто який / яка, яке, які; тобто коли; тобто як; тобто якщо; тобто чи; точніше ті, що; власне того, що; а саме, що; отже, якщо; отже, коли; словом, коли* та ін.), пояснювальний компонент одночасно виражає й об'єктні, означальні, просторові, часові, умови, мети та інші відношення.

Безсполучникові складні речення з пояснювальними відношеннями виявляють своєрідність у тому, що тільки частково співвідносні зі сполучниковими складносурядними і складнопідрядними. У багатьох випадках до них або не можна увести сполучник сурядності чи підрядності, або якщо увести, то зміниться характер семантико-синтаксичних відношень. Не можна вставити будь-який сполучник у безсполучникове речення, в якому пояснювальний компонент виражає не власне-пояснення чи пояснення-уточнення, а

спричинений певною ситуацією (емоційний) стан особи. У такій конструкції імпліцитний компонент в опорній частині опосередковує зв'язок між двома ситуаціями, але уведення пояснювального компонента, що описує другу ситуацію, контекстно характеризує реакцію особи на цю ситуацію і зумовлений нею емоційний стан. Такі безсполучникові конструкції властиві розмовному діалогічному мовленню та художнім текстам (транспонованим з уснорозмовного мовлення у діалоги персонажів).

Пояснювальні конструкції неоднаково реалізують семантику пояснення у діалогічних та в монологічних єдностях. Пояснювальні відношення у надфразній єдності виразно виступають на фоні тематичного зв'язку частин складного синтаксичного цілого, де основній відведена провідна роль, як і в реченні (висловлюванні): вона «підказує», якою має бути висновкова частина. Узагальнювальна функція пояснення спрямована на авторську оцінку інформації, представлені в основній частині. Монологічні, як і діалогічні, надфразні єдності є актуалізованими одиницями мовлення і тексту із властивими їм багатоплановими відношеннями, з-поміж яких виділяються своєрідні пояснювальні відношення з різною акцентуацією змісту адресантом у формах усного розмовного або книжного мовлення.

У функціонально-змістовому плані приєднувальні і вставлені компоненти відрізняються від усіх інших характером уведення їх до структури висловлення як актуалізованих компонентів, що виражають пояснення з додатковими нашаруваннями апелятивних, експресивно-емоційних, оцінних та інших відтінків (вставлені конструкції) або зосереджують увагу адресата на виокремленому фрагменті повідомлення (переважно приєднувальні пояснювальні конструкції).

Приєднувальні і вставлені конструкції з пояснювальним компонентом у мовленні завжди стилістично марковані і виявляють жанрову специфіку. Своєрідність приєднувальних і вставлених конструкцій з пояснювальними відношеннями знаходить відображення і в просодичних засобах їхнього оформлення (у паузації, виділенні в окрему синтагму чи складну синтаксичну конструкцію).

Залежно від стилю, жанру пояснювальні конструкції по-різному представляють семантику пояснення за правилами граматики української мови та інтонаційного оформлення у процесі розгортання актів спілкування.

Проведений аналіз семантико-синтаксичної структури пояснювальних конструкцій з урахуванням актуального членування в діалогічному мовленні і тексті сприятиме подальшим напрацюванням в аспекті вивчення різних функцій та просодичних і пунктуаційних засобів вираження семантики категорії пояснення в сучасній українській мові.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У ТАКИХ

ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Байдусь С.А. До питання про пояснювальні відношення і їх репрезентацію в структурі простого речення, ускладненого апозитивним компонентом / С.А. Байдусь // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук, праць / відп. редактор М.Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – Вип. 2. – С. 59 – 64.
2. Байдусь С.А. Пояснювальні конструкції зі сполучником *тобто* (*себто*, *цебто*) у структурі неелементарного речення / С.А. Байдусь // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук, праць / відп. редактор М.Я. Плющ]. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3. – С. 86 – 91.
3. Байдусь С.А. Пояснювальні відношення в конструкціях з однорідними членами речення та узагальнювальним словом / С.А. Байдусь // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки. – Вип. 15. Том I. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. – С. 174 – 177.
4. Байдусь С.А. Складнопідрядне речення з пояснювальною частиною / С.А. Байдусь // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук, праць / відп. редактор М.Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С. 114 – 117.
5. Байдусь С.А. Особливості семантичної і формально-синтаксичної структури безсполучникових складних речень з пояснювальними відношеннями / С.А. Байдусь // Актуальні проблеми слов'янської філології : [міжвуз. зб. наук. ст. / відп. ред. В.А. Зарва]. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008. – Вип. XVII : Лінгвістика і літературознавство. – С. 106 – 114.
6. Байдусь С.А. Складносурядні синтаксичні конструкції з пояснювальними відношеннями / С.А. Байдусь // Наукові записки. Серія. Філологія : [зб. наук, праць / наук. ред. Іваницька Н.Л.]. – Вип. 10 : у 2-х т. – Вінниця, – 2008. – Т. 1. – С. 143 – 147.
7. Байдусь С.А. Особливості приєднувальних синтаксичних конструкцій з пояснювальними відношеннями / С.А. Байдусь // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія. Лінгвістика : [зб. наук, праць]. – Херсон, 2008. –

С. 199 – 204.

АНОТАЦІЇ

Байдусь С.А. Семантико-синтаксична структура конструкцій з пояснювальними відношеннями. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2009.

У дисертаційній роботі здійснено комплексний – семантико-функціональний і прагматичний – аналіз речень, що мають у своєму складі пояснювальний компонент.

Уперше в українському мовознавстві встановлено основні типи речень із пояснювальними відношеннями. Описано семантико-синтаксичну структуру пояснювальних конструкцій з урахуванням функціонально-змістового плану вираження семантики пояснення, іллокутивної мети адресанта мовлення та стильової зумовленості породження й використання їх у сучасній українській мові. З'ясовано мовні засоби вираження категорійної семантики пояснення: власне-пояснення (ототожнення), пояснення-уточнення, пояснення-виокремлення, пояснення-висновку та пояснювальних відношень «загальне – часткове». Схарактеризовано особливості уведення пояснювального компонента в структуру простого і складного речень та використання у діалогічних і монологічних надфразних єдностях.

Ключові слова: категорія пояснення, пояснювальний зв'язок, пояснювальні відношення, іллокутивна настанова, синтагма, приєднувальний компонент, вставлений пояснювальний компонент, пояснювальна конструкція.

Байдусь С.А. Семантико-синтаксическая структура конструкций с пояснительными отношениями. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2009.

В диссертационной работе осуществлено комплексное исследование предложений с пояснительными отношениями.

Впервые в украинском языкознании установлены основные типы предложений с пояснительными отношениями. Описана семантико-синтаксическая структура пояснительных конструкций с учётом функционально-содержательного плана выражения семантики пояснения, адресанта речи и стилевой обусловленности порождения и использования их в современном украинском языке. Рассмотрены языковые средства выражения категориальной семантики пояснения: собственно-пояснения (тождества),

пояснения-уточнения, пояснения-выделения, пояснения-итога и пояснения «обобщенное – частное». Охарактеризованы особенности введения пояснительного компонента в структуру простого и сложного предложений, а также использования в диалогических и монологических сверхфразных единствах.

В первом разделе уточнено понятие «пояснение» как философски-логической категории, своеобразно представленной в языке и речи. Отмечены важные факторы порождения пояснительных конструкций и прагматическая установка адресанта речи, стилевая обусловленность их функционирования.

Во втором разделе рассмотрены средства выражения пояснительных отношений, описана семантико-синтаксическая структура простых предложений, осложненных пояснительным аппозитивным компонентом, а также предложений с однородными членами, которые вступают в пояснительные отношения с обобщающим словом.

Дана характеристика синтаксической связи аппозитивного компонента с опорной частью предложения (поясняемым членом), напоминающей связь между подлежащим и сказуемым (координацию) как связи опосредствования вследствие второстепенной предикации.

Отмечена та особенность, что в семантико-синтаксической структуре предложения аппозитивный компонент выражает пояснительную функцию тождества, представленную на семантико-синтаксическом уровне как структуру, осложненную дополнительными значениями, а на уровне коммуникативного членения – как интонационно выделенную синтагму.

Исследованы особенности пояснительных отношений «обобщенное – частное», осложняющих простое предложение структурно, семантически и в интонационном оформлении.

В третьем разделе проведен анализ сложных конструкций с пояснительным компонентом, представленных структурами сложносочиненных, сложноподчиненных, бессоюзных предложений, полипредикативных предложений. Определено своеобразие функций в диалогических и монологических единствах в тексте.

В четвертом разделе проведен анализ присоединительных и вставочных конструкций и пояснительными отношениями, функционирование которых базируется на потребности адресанта дополнительно прокомментировать изложенное в основной (поясняемой) части предложения или текста, установлено, что семантическая корреляция со структурой предложения (текста) отличает пояснительные конструкции от других функциональных типов вставочности.

Проведенный анализ пояснительных конструкций свидетельствует о том, что они по-

разному представляют семантику пояснения согласно правилам грамматики украинского языка и стилевой обусловленности.

Ключевые слова: категория пояснения, пояснительная связь, пояснительные отношения, иллокутивное предзначение, синтагма, присоединительный компонент, вставной пояснительный компонент, пояснительная конструкция.

Snizhana Baidus Semantic-syntactic structure of constructions with explanation, - Manuscript

Candidate's thesis on specialty 10.02.01 – Ukrainian language.

M.P. Dragomanov National Pedagogical University, – Kyiv, 2009.

The present thesis includes the complex semantic-syntactic functional and pragmatic analysis of the sentences which include the explanatory component.

For the first time the main types of sentences with explanatory relations have been defined in Ukrainian linguistics. Which means that the semantic-syntactic structure of the explanatory constructions have been described hereby with regard for function-contents plan of semantic expression, the allocated intention made by speaker, the style conditionality caused by them and their application in a modern Ukrainian language. The expression language means of a categorical semantics: self-expression (identification), definition-elucidation, elucidation of partitioning, elucidation of conclusion and 'general and partial' explanatory relations have been determined in this thesis. The peculiarity of explanatory component application in the structure of simple and compound sentence has been characterized herewith as well as their application in dialogic and monological phrasal unities.

Key words: explanation category, explanatory relation, explanatory connection, allocated instructions, syntagma, conjunctive component, inserted explanatory component, explanatory construction.